

BOLONDOK ÉS SZABVÁNYEMBEREK (I.)

— *Az antipszichiátria antimítosza* —

VARGA ZOLTÁN

Mélyrehatóan leleplező műként számba véve teszem le Thomas S. Szász magyar származású, neves amerikai pszichiáter könyvét,* tárgyát új oldalról megragadó tudományos munkaként. Szerzőjéről egyébként is tudom, hogy szemléletmódja folytán szakmai körökben sem kis vihart kavart munkásságával. Amint az a jó szokásom szerint előre elolvasott utószóából is kiderül, első művének megjelenése után azzal bocsátották el munkahelyéről, egy amerikai egyetemről, hogy amennyiben állítása igaz, miszerint nem létezik elmebetegség, úgy munkájára sincs szükség. Frappáns visszavágásnak tetszik, ámbr lényege a dolognak alighanem az, hogy művében Szász az intézményességet támadja s az intézményeket, kiváltva ezzel az intézmények szokott reakcióját. Más szavakkal szólva szentségtörést követ el — minek folytán a következmények is bekövetkeznek.

Könyve szenvedélyes könyv, sokkal inkább magával ragadó, semmint kikezdehetlen.

Minden szentségtörés-kedvelésem ellenére tűnik ilyennek. Stílusosan szólva, minden leleplezéshez való paranoid vonzódásom ellenére is, legkevésbé tehát ellenérzésből. Beállítottságom ugyanis kétségtelenül a szerző mellé sorakoztat fel. Szükségképpen pedig Ken Kesey nevezetes regénye, a *Száll a kakukk fészkére* mellé is egyben. Miloš Forman belőle készült nagyszerű filmje mellé is. Ezért is vettem újra kézbe a regényt, s futok át rajta ismét, egyfajta gyorsolvasási technika segítségével. Azoknál a Szász művével rimelő részeknél időzve el leginkább, amilyen a következő is:

„Persze. Mert ezt tudom. Az osztály is az Üzem egyik gyáregysége. Itt javítják ki azokat a meghibásodásokat, amik a szomszédságban, az az iskolákban, a templomokban történnek, itt pofozzák ki, itt rántják

* Thomas S. Szász: *Ideologija i ludilo*. Naprijed, Zagreb, 1980.

helyre. Mikor a késztermék megy vissza, ki a társadalomba, és néha jobb, mint újkorában, a Főnéni szívét boldogság tölti el. Ami csempén, csálén jött be, az most itt van készen, kiigazítva, és működik is, az osztály becsületére, a világ csodájára. Tessék, nézzenek utána, hogy megy a vadonátúj mosolyával, mintha skatulyából húzták volna ki. Milyen szépen pásszentosan beleillik az ő környezetébe, mennyire tud neki örülni, hogy az utcát épp most ásták föl előtte, és vízvezetéki csöveket fektetnek le. Odavan a boldogságtól. Hozzá van idomítva a körülményekhez . . .”

Vagy amit Hardingtól, a „Kakukkfészek” rezonőrjétől hallunk:

„Én már kora ifjúságomban észrevettem, hogy én . . . élünk a finomabb szóval? . . . hogy én más vagyok, mint a többiek. A másik, gorbóbbik szónál mindenesetre többet mondok vele. Olyan mesterkedésekbe bonyolódtam, amelyekre társadalmunk nem néz jó szemmel. Belebetegettem. Nem is annyira a mesterkedésekbe, mint inkább abba az érzésbe, hogy a társadalom nagy, megsemmisítő mutatóujja rajtam van, és milliók hajtogatják kórusban: „Disznó! Disznó! Disznó!” Így bánik a társadalom azzal, aki más.”

Külön érdekességnek, sajátos élménynek tekinthető ugyanis egyazon problémakörrel, kétféleképpen, elméleti munka és szépirodalmi alkotás segítségével, egyaránt megismerkedni. Belülről is „átélni” mindazt, amit felülnézetből, vagyis tudományos-filozófiai megközelítés révén tanulmányozunk. Figyelembe véve, hogy a két könyv alapbeállítottságát tekintve olyan mértékben egybevág, hogy akár egymásból is levezethetők: Thomas S. Szász műve ugyanis a szerző nevével fémjelzett antipszichiátriai irányzat egyik alapmunkája, Ken Kesey regénye pedig „antipszichiátriai regényként” is jellemezhető. Vagy éppenséggel az elméleti irodalom művészi-szépprózai vetületeként. Mindaddig legalábbis, amíg nem tudjuk, hogy a *Száll a kakukk fészke*re először 1962-ben jelent meg, Szász első könyve viszont, a *The Myth of Mental Illness* (A lelki bajok mítosza) 1973-ban látott nyomdafestéket. Nem valószínű tehát, hogy Kesey-nek az elméleti irodalom mankójára lett volna szüksége művének megírásához. Sokkal inkább megelőzni látszik hát a szakirodalom reagálását a valóságra, amire egyébként nem is ez lenne az első példa az emberi szellem történetében. Ilyen természetű gyanúkat különben maga Szász is alátámasztja azzal, hogy a lelki, illetve elmebetegség kezelését mindinkább nagyipari méretekben folytató „gyógytársadalmat” leleplező könyvében irodalmi példákra is hivatkozik. Bizonyítékként hozva fel tézise mellett, hogy a mentális zavarokban szenvedők kórházi kényszerkezelése számos irodalmi alkotás tárgyát képezi, ám ezek a művek a szóban forgó gyakorlatot sohasem tüntetik fel kedvező színben, sokkal inkább embertyomorító rabság gyanánt tárgyalják. Olyan valamiként, ami nem az „ügynevezett páciensnek” érdekeit szolgálja, hanem inkább rabtartóikat. Bármi legyen is azonban a helyzet az elsőbbség kérdését illetően, ez a két könyv olyannyira kiegészíti egymást, hogy szinte úgy érezzük, Ken

Kesey regényének igazi súlya és jelentősége csak Szász művének tükrében lesz ténylegesen lemérhető. Vagy akár a napjainkban már-már regénytípussá váló „bolondokháza-regény” jelentősége általában is. Szász könyve nélkül ugyanis a „Kakukkfészek” közvetlen valóságanyagát könnyen hihetnénk a „kinti” társadalom, az „üzem” szélesebb valósága demonstrálásának érdekében torzítottnak, mintegy a modellszerűség követelményeinek alárendelve, áttételesen érvényesnek csak, így viszont a Szász művében olvasottak alapján inkább arra hajlunk, hogy azok közé a ritka művek közé soroljuk, amelyeknek valóságértéke hitelesség tekintetében egy szinten áll a csupán közvetetten ábrázolttal, a jelképezettel.

Thomas S. Szász ugyanis e művében, az *Ideológia és örültség*ben, tárgyát több oldalról is megvilágítva ír a korunkban egyre inkább elhatalmasodó elmeegógyászati gyámkodásról, a kényszerként alkalmazott elmeegógyintézeti kezelés mind nagyobb fokú elterjedéséről, sőt a pszichiátriának a rendfenntartó és politikai hatalom szolgálatába állításáról, nem is jelentéktelen mellékmozzanatként említve a pszichiátria egyre nyíltabban kifejezésre jutó önálló hatalomként való fellépését, a pszichiátriai intézmények, illetve a bennük tevékenykedők „hatalmi öntudatát” is, összességében riasztó képet festve minderről. Legfőképpen persze az Egyesült Államokban tapasztalható helyzetről, statisztikai adatokkal is alátámasztottan mutatva meg, mennyivel több lakója van a különböző ideg- és elmeegógyintézeteknek, mint a börtönöknek, nem mulasztva el arra sem rámutatni, hogy a kényszerkezelést célzó bírósági határozatok azért tekinthetők rosszabbnak a börtönbüntetést kiszabó ítéleteknél, mert ezekkel ellentétben, nem meghatározott időtartamra szólnak, a kezelés végetérte egyedül az illetékes szakértőktől függ. És amint az a dolgok természetéből következik, ez a hatalommá kinőtt s mindinkább mások hatáskörét is kisajátító intézményrendszer elkerülhetetlenül a szegényebb rétegeket sújtja leginkább, mint ahogy azok száma sem csekély, akiket többé-kevésbé mondvascinált indoklások alapján befolyásos rokonságuk kezdeményezésére tartanak gyógykezelés ürügyén elzárva a világtól. Nem feltétlenül gyógykezelve is, vagy éppen „elkezelve”, tekintettel arra, hogy a kezelték zavart ideg- vagy elmeállapota számos esetben éppen az erőszakos gyógykezelés, illetve a bezártság következménye. Ami valójában már önmagában is az elmeakortani kritériumok bizonytalanságáról, azok tetszés szerinti módosíthatóságáról, szinte korlátlan tágíthatóságáról árulkodik, nem csupán a velük visszaélő manipulálás lehetőségeiről, hanem ennek immár „polgárjogot” nyert gyakorlatáról. Amint tehát Szász művéből kitétszik, egy kis „jóakarattal” bárki mentális zavarban szenvedőnek, ideg- vagy elmebetegnek nyilvánítható, akinek viselkedése bármiben és bármilyen okból is eltér a konvencionálístól, a megszokottól, különösen, ha a közmegegyezéses értékrendet vonja kétségbe. Köznapi értelemben, a mindennapi élet erkölcs- és szokásrendszerét illetőleg éppúgy, mint a politikai meggyőződés, illetve „megbízhatóság” tekintetében,

amint az az amerikai egyetemek pszichiátriai szolgálatai és az FBI közötti kapcsolatokról szólókból is megtudható lesz. Vagyis, ahogy a szerző joggal állapítja meg, a pszichiátriának ez a fokozatos mindenhatóvá válása kiválóan alkalmas a legkülönbözőbb zavaró elemek elsüllyesztésére éppúgy, mint azok félreállítására és eltüntetésére, akik valamilyen oknál fogva kényelmetlenséget vagy lelkiismeret-furadalmat okoznak a társadalomnak. Nemegyszer meg éppenséggel bizonyos szociális problémák „megoldását” vagy „enyhítését” kínálják, amint azt az Egyesült Államok és a Szovjetunió ilyen irányú gyakorlatának bemutatása, illetve a kettő egybevetése szemléletesen érzékelteti. Amíg ugyanis az előbbiben az ápoltakat rendszerint semmittevésel egybekötött gyógyszeres kezelésben részesítik, addig az utóbbiban inkább a kényszerű munkaterápia a bevett szokás, ami végeredményben a munkanélküliség, illetve a munkaerőhiány csökkentését jelenti — pszichiátriai kényszerkezelés segítségével. Mindkét esetben az illető társadalmi-politikai rendszer ideológiájának és gazdasági érdekeinek megfelelően. Ez pedig végeredményben a terápiás módszerek tudományos értékét és hatékonyságát illetőleg is sokkal inkább kételyeket támaszt bennünk, semmint bizalmat.

Aligha tetszik tehát túlzásnak „emberiségellenes büntetnek” emlegetése. Magam is ilyennek érzem a fentieket. Nem utolsósorban ugyanaból a szabadság- illetve egyéniségféltetésből fakadóan, ami Szászt is mozgatja. Jogosan készítette a szerzőt olyan lényegbevágó megállapítások megtételére, amilyen az az észrevétel is, hogy a modern pszichiátria ideológiája valójában a hagyományos keresztény teológia adaptációját jelenti tudományos korunk igényeihez. Ahhoz a korhoz, amelyben „az ember nem bűnösnek születik, hanem betegnek. Életünk tehát nem a síralom völgye, hanem a betegségeké. És ahogyan az embert útján a bölcsőtől a sírig valamikor a pap vezérelte végig, ma az orvos kíséri”. Annak megfelelően, hogy napjaink elnyomóinak legfőbb csatakiáltása az „Egészség mindenekfelett!” formulájában jut kifejezésre. Azok jelszavaként, akik Szász szerint „Názáreti Jézust is bolonddá nyilvánítanak”.

Jaj annak tehát, aki kívül esik az így értelmezett „egészség” körén.

Akkor is, ha Szász végkövetkeztetéseivel a mentális zavarokat illetően kissé talán túlzott merészség lenne maradéktalanul egyetérteni. Teljes egészében elfogadni a szerző álláspontját, miszerint lelki, illetve elmebetegség, feltéve, hogy az agyban semmiféle fizikai elváltozás sem mutatható ki, nem is létezik. Vagy ha mégis, elméleti vagy ideológiai képződményként csak, ahogyan a boszorkányok is valóságnak számítottak a középkor emberének szemében. Szükségképpen boszorkányüldözést eredményezve.

Tűnődésem tárgya ilyenformán a következőkben összegeződne: tagadható-e valamely fogalom létezése, valóságos tartalma pusztán azért, mert ez a fogalom természeténél fogva alkalmas rá, hogy olyasmit is belekényszerítsünk, ami nem állik bele? S teljes egészében kárhozzáttható-e va-

lamilyen intézkedés vagy intézményrendszer, amiért visszaélésre nyújthat alkalmat?

Okvetlenül ki kell-e öntenünk tehát a gyereket is a fürösztővízzel? Vagy ha netán „kell” is, lehetséges-e?

*

„Gyűlölöm önt, Ardalianovics Gavriła, mégpedig egyedül azért, mert ön típusa, megtestesülése, megszemélyesítője és netovábbja a legvakmerőbb, legönzöbb, leghitványabb és legalávalóbb közönségességnek. Ön a jóltartott közönségesség, ön a kételymentes olimposzi közönségesség, ön a *rutinok rutinja*. Az ön sorsa az, hogy a legkisebb eredeti idea sem születethetik meg soha sem az eszében, sem a szívében.”

Benedek István idézi a haldokló Hippolit szavait Dosztojevskij *Félkegyelműjéből* elmeorvosi gyakorlatáról beszámoló ismert és kitűnő dokumentumregényében, az *Aranyketrecben*. Személy szerint azonban magam is vállalhatom ezt a „gyűlöletet”, bevállhatom, nem is egyszer kapom rajta magamat, ámbár nyomban hozzáfűzhetem, hogy az itt közönségességeként emlegetett középszerűség, konvencionális gondolkodásmód, az így értelmezett „normáltság” akkor gyűlöletes igazán, ha prepotenciával párosul, látszólagos szellemi fölényében tetszeleg, kioktat, előír és megleckéztet. Kétségtelenül patológikus rögeszmém, hogy az efféle szellemi sivárság egyedül „mérhetetlen szerénységgel” párosítva viselhető el. Ezen túlmenően azonban ez a fajta gyűlölet egy kicsit a művészek, irodalmárok, illetve a magukat annak tartók közös jellemzője is, foglalkozási betegség, ha úgy tetszik. Olyasmire gondolok, hogy az embert akkor is képes dühíteni valamilyen felfogás vagy nézet, ha tulajdonképpen egyetért vele — csak mert aki hangoztatja, sohasem gondolta végig igazán, egyszerűen kölcsönvette, tekintélyalapon elfogadta, megtanulta, elhitte csupán. Úgy tetszik tehát, hogy ez a fajta érzelmi alapállás egyfajta irodalmi sajátosság is; annyira, hogy ha egyáltalán beszélhetünk az irodalom valamely eleve létező jellemzőjéről, akkor az mindenképpen „normálisellenesség”. Önön lényegéből fakadóan méghozzá abból eredően, hogy az irodalmi műveket, feltéve, hogy azok valóban művek és irodalmiak, nem „normális” emberek írják, többnyire nem is „normálisokról” s nem is „normálisoknak”. Hanem inkább egyéniségek, egyéniségekről egyéniségek számára. Ken Kesey regényének központi figurája, McMurphy is azért lehet regényhős mindenekelőtt, mert a maga módján egyéniség, minden primitív vagánysága ellenére is — vagy éppen ezért. E sajátosságából fakadóan nyeri el, félig-meddig bűnöző mivolta dacára is, rokonszenvünket. Nem kevésbé szánalmunkat is, amikor a rákényszerített agyműtét végül is attól fosztja meg, ami az egyénisége, ami nélkül McMurphy nem McMurphy többé. Ugyanezért nem szánakozunk már fizikai halálán. Ellenkezőleg: az indián „Serteperte Főnök”

gyilkosságát nem is érezzük igazán gyilkosságnak, inkább az igazságszolgáltatás egy fajtájának csak, mintegy a konzekvenciák levonásának, a mások által megkezdett munka bevezetésének. Tekintve hogy McMurphy tulajdonképpen nem is az indián öli meg, hanem a Thomas S. Szász által „institucionális pszichiátriának” nevezett gépezet inkább. Más szóval az „üzem”, amelyet a regényben a „Főnéni” testesít meg álhumanista képmutatásával, rendíthetetlen mosolyával, hidegen kiszámított nyájas-ságával.

Kérdés azonban, alkalmas lehet-e ez a mindenben tükröződő alapvetően irodalmi szemléletmód valamiféle igazság tisztázására. Kiindulópont lehet-e annak megvilágításához, hogy vajon a lelki baj, elmebetegség, mentális zavar — nevezzük, ahogy akarjuk — holmi „másságot” jelent-e mindössze, vagy pedig valami egyebet is még, többet is, kevesebbet is a másoktól való eltérésnél? Figyelmen kívül hagyhatók-e emiatt Thomas S. Szász sajátos, szenvedélyes logikájának bizonyos gyenge pontjai? Melyek közül különösen kettő tűnik támadhatónak. Az egyik, hogy a szerző a betegség fogalmát szigorúan a fizikai-biológiai elváltozás fogalmával kapcsolja össze, vagyis a magatartásbeli és tudattartalmi tényezőket nem tekinti bizonyítéknak a szóban forgó jelenségek betegség volta mellett, annyira nem, hogy azok valóságértékének, valótlan vagy igaz voltának elemzésével — legalábbis e művében — nem is foglalkozik behatóbban. A másik viszont, hogy a betegség fogalmának egyik alapvető meghatározóját, károságát a szenvedő alanyra nézve teljesen mellőzni látszik. Annak ellenére, hogy ez a testi betegségekre is érvényes, annál is inkább, mivel valamilyen megszokottól eltérő, de előnyösnek mondható testi tulajdonságot aligha jutna jutna betegségeként meghatározni. Legfeljebb idézőjelben, fenntartásokkal.

Lássuk egyelőre az előbbi talán. Szásznak azt a megállapítását, miszerint, ha valaki Napóleonnak tartja magát, csakis akkor nevezhető elmebetegnek, ha megfigyeldje ezzel nem ért egyet, ha a megfigyeltet nem tartja Napóleonnak. Ez a szélsőséges példa ugyanis, bármennyire szellemesen is érzékeltesse a pusztán tudattartalmi alapon felállított elmekörtani diagnózisok viszonylagos értékét, valahogy mégis kesztyűdobóban kihívó csupán, semmint meggyőző, tekintve, hogy a helyzet tisztázásához a megfigyelőnek elegendő annyit tudnia Napóleonról, hogy nem azonos megfigyeltjével. Bármennyire tisztában legyen különben az elmezavarok „tartalmának” koroktól és kultúráktól való függőségével. Ezért is „ugrik be” mindjárt Karen Horney sokban hasonló, de mégis inkább Szász tézisének ellenkezőjét bizonyító példája korunk neurotikus személyiségről szóló művéből. Arról, hogy semmi okunk csodálkozni azon a múlt században élő „bukort” polgári hajadonon, aki „becsületlen férfi szerelmére” nem tartja magát méltónak többé, ám ha ugyanezzel az esettel napjaink legfejlettebb társadalmainak valamelyikében találjuk szembe magunkat, joggal gyanakodhatunk valamilyen lelki zavarra. Bármennyire több ár-

nyalási lehetőséget magában rejtő legyen is egyébként Horney etikai értékítéletet tartalmazó példája, leglényegét tekintve persze ez is ugyanazt kívánja bizonyítani, amit a maga példájával Szász is bizonyít: azt ti., hogy valamilyen állítás vagy magatartás akkor minősül „őrültségnek”, ha kírí környezetéből, szembekerül annak felfogásával. Aligha véletlen azonban, hogy Horney éppen ilyen „retrográd” példát választ, ahelyett, hogy olyan Viktória-korabeli lányt emlegetne, aki „bukottságában” felülbírálóan viszonyul korának erkölcsiéhez, nem tartja bűnösnek magát. Holott ez a felülbíráló magatartás nagyon is beteges jelenségnek, „moral insanity”-nek tetszhetett a korabeli közfelfogás szemében, sokkal eltérőbb reagálást váltva ki, mint ha az illető bűnbánóan viselkedik, úgy, ahogy elvárják tőle. Függetlenül attól, hogy álláspontja védelmében nagyon is racionális érvekkel élhetett volna, hivatkozhatott volna „természetjogra”, „érzelmi szabadságra”, rákérdezve egyben a kettős erkölcsre is, lényegében azokkal az eszmékkel összhangban, amelyek a kor irodalmában már szóhoz jutottak — ebbe a puritán angolszász környezetbe tévedve akaratlanul is a kor Jane Austenjai és George Eliotjai jutnak az ember eszébe. Szemben a Bibliával s az egyéb valláserkölcsei érvekkel, na meg a közvéleményre való hivatkozással. Azok tekintélyalapon álló, végső fokon tehát irracionális érvelésével szemben, akik ilyenformán egyetlen, de sajnos annál perdöntőbb racionális ütőkártyával rendelkeztek csak: bolond, aki szembeszáll a közfelfogással. E példával ellentétben viszont Szász Napóleonjának helyzete éppúgy fordított, mint Horney századunkba tévedt „bűnbánó Magdolnájáé”, mivel az ő számukra ennek a gyakorlatilag persze eleve bukásra ítélt racionális érvelésnek még a lehetősége sem áll rendelkezésre. Meggyőződésünkhöz ragaszkodva ők legfeljebb megvetően mosolyoghatnak. Ugyanazzal a rendíthetetlen fölényvel, amivel a többség mosolyog — logikailag kikezdehetetlen érvek felett is. Ami végeredményben annyit jelent, hogy azzal szemben, aki hibátlanul logikus gondolatmenettel, de másokkal mit sem törődve, tehát kreatív módon jut el a maga igazához, nemegyszer a környezet válik bolonddá, bármennyire is az tartsa bolondnak a másikat, őt juttatva a bolond sorsára. Úgyhogy a kép ilyenformán nem csupán bonyolult lesz, hanem félelmetes is. Sok tekintetben tagadhatatlanul Szászt igazolja. Annak ellenére, hogy a tudattartalom racionális volta, az álláspont valóságértéke, ebből a konfliktus-szituációból kiragadva mégiscsak döntő szempontnak látszik, lehetőséget nyújtva a kívülálló számára a tárgyilagos megítélésre (nem egy példája esetében Szász is ezt teszi), akármennyire viszonylagos legyen maga a racionalitás fogalma, sőt a valóságé is. Tovább bonyolítja a helyzetet, ha az álláspontját korábban észérvekkel védelmező személy az őt körülvevő értetlenség és önhitt látszatfölelő hatására ellenfeleit igazolva „kiborul”, „hisztizik”, dühöngeni kezd — ez azonban már a konfliktushelyzet következménye.

Mindennek ellenére mégis akkor járunk legközelebb az igazsághoz, ha

megállapítjuk: *eszméit tekintve* a két fél közül mindig a csekélyebb „valóságértékű” nézetet képviselő a „bolond”, *szerepe szerint* azonban mindig az, aki nézeteivel magára marad.

Vagyis a kettő közül mindig a másik. Szubjektíve mindenesetre.

„Napóleon” ugyanis éppúgy hiszi a maga „napóleonságát”, ahogyan környezete tagadja. Téveszméje tehát ugyanolyan szubjektív élményt jelent számára, mint amelyet Giordano Bruno vagy Galilei számára a geocentrikus világregndszer tagadása és a heliocentrikus hirdetése jelentett.

Vagy talán mégsem így lenne? Attól tartok, mégsem egészen. Mert ha ez ennyire egyszerű volna, nyilván Szásznek sem jutott volna eszébe könyvét megírni.

Kérdés ugyanis, hogy „Napóleonunk” valóban Napóleonnak hiszi-e magát, vagy mindössze úgy tesz csak, mintha magát annak képzelné. És ha igen, vajon miért is? Azért-e, mert bárki által is megítélve jó oka van rá, mondjuk a büntetőjogi felelősségre vonást kívánja elkerülni, vagy pedig egészen más okból teszi ugyanezt, olyanból, amit rajta kívül álló nem érthet — azaz valójában ő sem egészen. Úgy élve bele magát a Napóleon-szerepbe, ahogyan a játszó gyerekek szoktak játékszereikkel azonosulni. Titokban talán éppen azt élvezve rejtett ikárörömmel, hogy sikerült elhíttetnie megfigyelőivel — nem azt, hogy ő Napóleon, hanem hogy Napóleonnak képzeletben magát. Mert ilyen is van. Ken Kesey regényének indiánja is így hiteti el környezetével éveken át némaságát, alkárcsak — hogy ne csupán fikatív irodalmi példára hivatkozzak — Benedek István Néma Margitka fedőnévvel illetett páciense is az *Aranykettő*cében. Ugyancsak éveken át játszva meg a „halló némát” s engedve magát alávetni gyakran fájdalmas vizsgálatoknak, egyebek mellett koponyalékelésnek is, míg végül a könyv szerzőjéhez kerülve, váratlanul búcsút nem mondott a néma szerepnek a következő magyarázat kíséretében: „Tetszik tudni... itt mindenki olyan kedves hozzám... gondoltam, miért kínozzam őket...” Ez a néma Margitka tehát annyira haragudott a világra, hogy így akart bosszút állni rajta, azzal, hogy orruknál fogva vezeti a vele foglalkozókat, akár még tulajdon kínjai árán is „kínozva” őket. Amennyire ezt a könyvben ismertetett életrajzi adatok alapján meg tudhatjuk, nem is ok nélkül.

Betegség-e ez vajon? Vagy amint azt Thomas S. Szász megfogalmazza: válaszáda a „hogyan élni?” kérdésre? És ha válasz, milyen is tulajdonképpen? Egyértelmű feleletet találni erre nyilván lehetetlen. De talán a pusztá kaland érdekében is érdemes továbbfolytatni.

Legfőképpen Benedek István könyvére támaszkodva, amely mindenekelőtt a felsorolt esetek gazdagsága folytán ígérkezik minden más munkánál megfelelőbb segédeszköznek. De azért egy elmegyógyintézeti riportfilmből felcsípett szövegtörödéket is ideiktatok:

„Amerikában kijártam minden milliomosiskolát, végül is állami milliomos lettem, ami a legmagasabb rang az amerikai milliomosok közt...”

A következő példa viszont már Benedeké, Koronaőr Józsefnek elkeresztelt betegségétől származik:

„Édesanyám a Japán Népköztársaság bejegyzett gyermeke. Krumplit szedett a földön, ott volt Lenin, s azt mondta: itt nincs más, lenni vagy nem lenni, tessék hazamenni és lefeküdni. Így is lett, anyám hazament és megszült. Másfél éves koromban kivittek Bécsbe, ott volt a nemzetközi dandárparancsnokság. Jasztureczki, a nagymindenség tudósa és a nemzetközi természettudományi egyetem főrektora azt mondta, hogyha a gyerek így van, apja spanyol, anyja japán, dobjuk ki az élet zivatarába, hogy hánykolódjék.” És így tovább, egyebek mellett arról is, hogy a szóban forgó ápoltat közben árvalányhajás pörge kalapban pappá szentelték, de beleesett a sült tökébe, a reverendája is sült tökös lett, „innen a nemzeti mendemonda: Kossuth reverenda, keresd a reverendát’...”

Látszólag teljes zagyvaság, mégis mennyi ötlet, humor, gúny, bohóckodás. Újra valami tehát, ami az „őrület” az irodalommal-művészettel rokonítja. Akkor is, ha ez az idézet úgy „szép”, mint egy varrógép és egy esernyő véletlen találkozása a boncasztalon, vagyis a szürrealizmus esztétikai alapképletének megfelelően. Aligha véletlenül, mivel a szürrealizmus mindenekelőtt a költészetben egy kicsit megjátszott örület is, vagyis az „igazi” örülethez hasonlatosan egyidejűleg jelent megnyilatkozást és bezárkózást, belülről feszítő közléskényszer és a közlendő felismerhetlenségig való álcázását is. Fittyethányást a valóságnak és a köznapiságoké, a „józan észnek”. Nem kevésbé pedig „pukkasztást” is, az elképesztés szándékát. Legfőképpen azonban a szerepjátszást, egy külön, „szuverén”, öntörvényű világ megalkotását. Azzal a különbséggel, hogy a tudatos szerepformáláson túl a szürrealista költő képes kilépni a szerepből, visszatérni a valóságba, illetve a „normális” ember szerepének a vállalására is, ha kell — ezért képes a maga külön világát másokkal is elfogadtatni. De azért, feltéve, hogy költészete valóban belső szükségletből fakad, mégiscsak ebben a maga alkotta külön világban van otthon igazán, ez jelenti számára az önmagával való azonosságot, mindazt tehát, aminek a kedvéért érdemes időnként a köznapiság gondolkodás, a mindennapi élet szintjére is leszállni. Illetőleg ez a világ jelenti számára a menekülés lehetőségét a lét nyomasztó súlya elől, „megjátszott örülete” így biztonsági szelep is lehet, ez óvhatja meg a valóságos megőrüléstől. Valójában azonban nem is csak a szürrealistákat kell ilyenformán az örültekkel azonosítani, mivel többé-kevésbé minden költőre, íróra és általában művészre is vonatkozik ez, valamennyiüknél megtalálható a szerepjátszásnak ez az igénye, ez a belső kényszer egy külön világ megalkotására. Akkor is, ha ez a külön világ megfelelője a valóságos világnak, a legmesszebbmenően realiztikus, illúziórombolóan kiábrándító és pesszista, látszólag tehát nem minősíthető a valóságtól való menekülésnek, sokkal inkább a vele való szembenézésnek. Mert ez a fajta szembenézés, a dolgok számba vevő feltérképezése és megmagyarázása mindig meg-

változtatja az alkotó viszonyulását a valósághoz, elidegeníti tőle, kilépcsési lehetőséget nyújt a számára, föléemelkedést, birtokosává teszi annak, aminek korábban birtokoltja volt, hatalmat biztosít fölttte — végső fokon ebben az esetben is illuzórikusan csupán, mivel a valóság megértése és megértve való újraalkotása nem jelenti annak megváltoztatását is egyben. De: szabadságot biztosít a valósággal, a világgal szemben.

Alkotók esetében éppúgy, mint az örültekében. Felismert vagy fel nem ismert szükségszerűség formájában megmutatkozva.

Mert az örültek szabadsága voltaképpen fel nem ismert szükségszerűség. Szemben a normálisnak tekinthetők szabadságával, a felismerttel. Abban az értelemben, hogy a felismert szükségszerűség valójában annak felismerését jelenti, hogy szükségszerűen nem lehetek szabad. Legalábbis nem a szó abszolút értelmében. S. ez az, amit az „örültek”, mindenkéltt a leginkább e néven emlegethető szkizofrének nem ismernek fel. Vagy inkább: *nem ismernek el.*

Ezért kell egyetértenünk Benedek Istvánnal abban, hogy *a szkizofrénia lényege a szabadságvágy.* Azzal a kiegészítő észrevétellel, hogy megállapítása talán nem csupán a szkizofrénia tünetcsoportjára vonatkoztatható, hanem egy kicsit az „egészre” is. Amennyiben azt is szabadságvágyként értékeljük, hogy „valamitől megszabadulni”. Emiatt látszik érdemesnek Benedek gondolatmenetére kissé hosszabban odafigyelni:

„Szabadság: annyit jelent, hogy szabad saját egyéniségem törvényei szerint élnem. A szabadság ellentéte nem a rabság, hanem a kényszerű alkalmazkodás. A társadalom törvénye sok-sok ember egyéni törvényéből alakul ki. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a társadalom törvénye azonos az öt alkotó egyéni törvényekkel. (...) A legtöbb ember magán-törvénye eltér ugyan a társadalmi törvénytől, de nem olyan mértékben, hogy ne tudna alkalmazkodni hozzá. *Aki alkalmazkodik, azt hívják normálisnak.*

A legtöbb ember számára könnyű az alkalmazkodás: vagy azért, mert egyénisége nagyjából megfelel a társadalmi követelményeknek, vagy azért, mert nincs egyénisége. Sok emberből ugyanis egyszerűen hiányzik a függetlenség, a szabad vélemény, az önálló állásfoglalás utáni vágy — röviden szólva, az ilyen embernek nincs egyénisége. Akinek van, az vagy össze tudja egyeztetni a társadalom össz-egyéniségével, vagy nem. Ha igen, akkor önként alkalmazkodik, tehát lehet szabad. Ha nem, akkor kényszerűen alkalmazkodik, vagy fellázad. Ebből a lázadásból támadnak a forradalmárok, az újítók, a reformerek, az alkotó művészek és tudósok — mindazok, akik újat adnak az emberiségnek. Csakhogy nem minden egyéniség egyben alkotó tehetség. Közepes tehetségű egyéniségekből lesz a különc, a dilettáns, a magányos farkas, a lázongó, a megszállott, talán a remete is. Nem elmebeteg, de nem is normális a szónak abban az értelmében, hogy olyan, mint a norma, vagyis mint az átlag, mint mindenki más. Ha beteg: legfennebb neurotikus, féluton van az alkalmaz-

kodás és az önérvényesítés közt, sikertelen kompromisszummal tengeti életét.

Nem így a szkizofrének, akik kísérletet sem tesznek az alkalmazkodásra. *Öntörvényűek*. Ez az, amit a doktorok úgy hívnak, hogy 'autizmus', mivel csupán a befelé-fordulást, az elzárkózást, az eltokolódást, az önösséget látják benne. Öntörvényűek: a világ törvényeiről tudomást sem vesznek, vagy átvetik magukat e törvények korlátaín. Mi mást tesz a 'kataton' beteg, aki mereven áll a sarokban s maga elé bámul? Mi mást tesz, mint tiltakozik? Szavát se lehet venni, legszívesebben nem eszik, ágyában fejére húzza a takarót s mozdulatlaná dermed. Órákig, napokig, hetekig, hónapokig marad így, néha évekig is. Mi mást csinál ilyenkor? Semmi egyebet, csak azt, hogy *önmaga*. Kirekeszti magából a világot, mindenestül. Nem ismeri el a világot, egész viselkedésével tiltakozik ellene. Ha mozdul, mozgása törvényellenes, számunkra értelmetlen és érthetetlen; hogy az ő számára mit jelent, arról fogalmunk sincs. Arcán mororos fintorok, izmaiban számunkra indokolatlan merevség vagy hajlékonyság. Ha beszél: szava alig hallható suttogás, amit csak önmagához intéz. Semmire sem reagál, senkitől sem vár semmit. (...)

Elismerem, furcsa dolog szabadságnak nevezni ezt a reménytelen magányt, ami senkinek sem jó, a betegnek se, a világnak se, s mindössze abból a negatívumból áll, hogy *szabad nem részt vennie*. Furcsa, annyira furcsa, hogy az ilyen embert elmebetegnek hívjuk. De ez nem változtat azon, hogy a szabadság maximuma az, ha önnön körünkbe teljesen bezárkózunk és nem állunk szóba a világgal."

Köznapian szólva „truccolunk” tehát. Begubózunk, s közben mérgezett nyilatkat lövöldözünk minden irányba. Mert amint azt szintén Benedek István máshol megjegyzi: „Sok gúny van a katatónia mélyén, sok ellenszenv és cselvetés. Talán bosszú is. Furcsa bosszú, hiszen önmagukon állnak bosszút a legkegyetlenebbül, de semmi árat sem sajnálnak azért, hogy a társadalommal szemben kimutassák teljes megvetésüket, makacs oda nem tartozásukat. S közben szenvednek.”

Többet mondanak, lényeglátóbbnak, pontosabbnak látszik tehát Benedeknek ez a fejtegetése Szásznak azon megállapításánál, miszerint, aki a „társadalom galambdúcának” egyik nyílásába sem illeszthető bele, elkerülhetetlenül gyanakvó és ellenséges fogadtatás tárgyává válik. „Elutasítva, hogy a megfelelő sztereotípiákhoz alkalmazkodjék, az ilyen személy individuum lesz. S bármennyire kedveljük is az individualizmust, mint elvont etikai ideát, az individualistákat hajlamosak vagyunk gyűlölni. Ez viszont azért van így, mert gyakran hoznak bizonytalan helyzetbe minket: magatartásukat nem értjük, s ami még ennél is rosszabb, képtelenek vagyunk azt előre kiszámítani. Úgyhogy az ilyeneket gyakran veszélyesnek érezzük másokra nézve.”

Igaz ez is, kétségtelenül. Mint ahogy abban is igaza van Szásznak, hogy nem egy ilyen individualista magatartásformát jobb, sőt emberség-

gesebb is erkölcsileg elmarasztalni, szükség esetén büntető szankciókat is alkalmazni ellene, mint betegségnek nyilvánítani és kényszereszközök igénybevételével „gyógyítani”. Ugyanakkor azonban a „beskatulyázhatatlanság kategóriáján” belül mégiscsak fennáll a további disztingválás lehetősége. Mert amint azt észrevehettük, Benedek, másokkal együtt, sok tekintetben maga is közel került Szász következtetéseihez, erre vall az a megfogalmazása is, hogy „az ilyen embert elmebetegnek hívjuk”. Vagyis, amint az könyvének számos részletéből, nem utolsósorban eseteinek leírásából, páciensei előéletének bemutatásából kiderül, tőle sem idegen Szásznak az a nézete, hogy a lelki és elmebajok a maguk nemében csakugyan a „hogyan élni?” kérdésre adott választ jelentik. Mint ahogy a pszichológusok és pszichiáterek többsége tudomásom szerint rég nem tagadja, hogy a neurozisként és pszichózisként számba vett jelenségek okait, — önmagukban vagy más, élettani természetű okok mellett — éppúgy a valóságos életproblémát jelentik, ahogyan azok „mítoszanyagában” is ezek mutatkoznak meg. Éppen csak nem tagadják azok betegség voltát. Ahogyan Benedek sem tagadja. Nyilván annak alapján, hogy pácienseinek válaszáda *káros*, mégpedig önmagukra nézve mindekelőt. *Szenvednek* tőle.

Nézőpont kérdése, hogy mitől, illetve kitől — önmaguktól-e vagy másoktól. Bármennyire érvényesnek látsszon is itt Sartre *Zárt tárgyalásának* alapképlete, miszerint a pokol: mások. Mivel más(ok) számára a poklot mi (is) jelentjük. Ezért tetszik úgy, hogy Szásznak, amennyiben a betegség fogalmának meghatározóiként kizárólag biológiai elváltozásokat vagyunk hajlandók elfogadni, igaz van, amennyiben viszont az emberi együttélés nehézségeiből adódó „mássá tevő” faktorokat is ilyennek tekintjük, nincsen igaz. Főleg, ha figyelembe vesszük, hogy a teljes igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a biológiai és társadalmi okok sokszor a felismerhetetlenségig összefonódnak, kölcsönhatásba lépnek egymással. Végtére is szenvedhet valaki magzati életében komoly idegrendszerbeli, tehát biológiai károsodást anyja súlyos családi konfliktusokból fakadó ideg feszültséggel „megterezett” terhessége következtében, amely károsodás aztán nemegyszer eleve meghatározza már az élet problémáira való hibás válaszeresést. Esetleg annak a Szász említette szegénységben élő, iskolázatlan és kimerült háziasszonynak esetében is, aki életének vigasztalan nyomorúsága elől menekülve a Boldogságos Szűznek képzeli magát. Beteg-e tehát? S ha igen, mitől? Illetőleg „válasza” a ránehezülő nyomorúságra jelenthetne-e valóságos kiutat a számára — akkor is, ha a pszichiáter nem nyilvánítja betegnek, nem akadályozva meg ezáltal, hogy „maga választotta szerepét” továbbjátszhassa? Mivel ez a szerep mindenképpen *önsorsrontás* csak.

Mindenestre, ha az elmezavar betegség, kétségtelenül olyan betegség is egyúttal, amelyet a társadalom betegségei (is) okoznak. Azok a betegségek, amelyeknek sorába a gyámkodó hatalommá kinőtt intézményes

pszichiátria alighanem szintén beletartozik. Ennek a betegségnek a leleplezésében Thomas S. Szász és általában az antipszichiátria érdemei egyébként akkor is vitathatatlanok, ha ez a leleplezés nem a kép teljes bonyolultságának megmutatásával zúzza szét az „elmebetegség mítoszát”, hanem inkább antimítoszt alkot helyette.

De vajon milyen szerepe is lehet még ennek az antimítosznak? Túl a leleplezésen.

(Befejezése a következő számban)